

Varga Szabolcs

A török kor emlékezete és a muszlim építészeti hagyaték Horvátországban

Az európai történettudomány a francia Pierre Nora történész nevével fémjelzett grandiózus történeti munka megjelenése óta érzékenyebben reagál a kollektív történelmi emlékezet és az emlékezeti helyek kétségtelenül létező kapcsolatára.¹ A sorozat megjelenését követően számos kutatás foglalkozott az emlékezet, az identitás és a történelem összetett viszonyrendszerével, amelyekből érthetővé válik az emberi közösségeknek az a törekvése, hogy különböző szellemi és tárgyi rekonstrukciókkal folyamatosan megidézze a múltat azzal a céllal, hogy ezek révén a közösségi tudás részeként megtartsa a különböző történelmi események és korszakok tapasztalatát.² Az emlékezet társadalmi funkciót betöltve megőrzi az eseményeket, láthatóvá teszi a múltat a jelenben, összeköti az egymást követő generációkat, illetve egyazon közösség tagjává amalgámozza az élőket és a holtakat, így teremtve kapcsolatot a rég letűnt korok világával. Ahhoz, hogy megérthessük a horvát történelmi emlékezet és a mai Horvátország területén maradt kora újkori eredetű muszlim szakrális építészeti hagyaték kapcsolatát, elsőként a magyar példát kell szemügyre vennünk, hogy érthetővé váljon a horvát modell sajátos jellege.

A MAGYAR MODELL

Nora sémája pontosan ráilleszthető a magyarországi hódoltság történelmi emlékezetének és az ennek látható jeleiként létrehozott emlékezeti terek egymásra rezonáló változásaira, amelyből viszonylag pontosan megrajzolható a török korról alkotott kép folyamatos alakulásának az iránya. Látható, hogy a 18. században még főként a családi emlékezetben, valamint tárgyakhoz kötődő és irodalmi szövegekben élő „lebegő” és szigetszerű történetek³ miként találtak konkrét tereket maguknak a 19. század első évtizedeiben Szigetváron (illetve a határában fekvő turbékí kegytemplomban)⁴ és Mohácson.⁵ A folyamat természetesen egyidőben zajlott a rengeteg egymásra ható csatornán, a képzőművészet,⁶ az irodalom,⁷ illetve

¹ Nora (dir.) 1984–1992. Magyarul ebből egy válogatás jelent meg: Nora 2010. Itt köszönöm meg Sudár Balásznak a kézirathoz fűzött tanácsait.

² Assmann 1999.

³ Galavics 1986.

⁴ További szakirodalommal: Varga 2016.

⁵ S. Varga 2014; Hasanovic-Kolutác 2019; Papp 2021: 417–422.

⁶ Sinkó 2001.

⁷ A reformkorra fókuszálva: S. Laczkó 2019.

a vidéki Magyarországra való rácsodálkozásból és a gazdaságfejlesztési elképzelésekből egyaránt lendületet kapó néprajzi gyűjtések⁸ mind-mind hozzávetettek az oszmán hódoltság korának folyamatosan átkontúrozott képehez. Ezek azonban alapvetően nem léptek ki abból a történelmi tapasztalatból táplálkozó gondolatkörből, amelyben az oszmánok ellenséges hódítóként szerepeltek, így a figyelem leginkább a velük szemben küzdő magyar hősiesség megjelenítésére fókuszált. Az irodalom (és benne a lokális prédikációs irodalom), a költészet, a festészet, valamint a történetírás megeremtetten a Kinizsi Pállal, a Zrínyiekkel, Jurisics Miklóssal, Dobó Istvánnal, Szondi Györggyel megtöltött magyar emlékezeti Pantheont, és történeteik az újságokon, ponyvákon és tankönyveken keresztül máig tartó feszes kánonná merevedtek. A magyar nemzetépítés járulékos elemeként elkészült a magyar múlt szellemi palotája, amelyben a hazájukért önmagukat feláldozó hősök példája ékesítette a török kor „termét”. A hőstettek színhelyére pedig – legalábbis Szigetvár (szeptember 8.) és Mohács (augusztus 29.) esetében – minden évben zarándokok érkeztek a búcsú és emlékmise alkalmával. Ezáltal megszületett a történelmi esemény helyben és időben meghatározott társadalmi aktusa, a török korra mutató emlékezeti helyek szakralitásban helyet találó térhálója. Ebben azonban a muszlim építészeti hagyatéknak még nem jutott különösebb szerep.

A 19. század folyamán főként aktuálpolitikai események vezettek az addig megszokott törökkép megváltozásához. Ennek persze voltak előzményei, főként a 18. század második felében megszülető orientalizmus, amely egyszerre fakadt az egzotikus keleti világra való rácsodálkozásból és a magyarság keleti eredetének a közgondolkodásban való elterjedéséből.⁹ Ez képezte a szabadságharc 1849. évi leverését követően az oszomanofil gondolat gyors szárba szökkenésének alapját, melynek remek táptalajt jelentett Kossuthék törökországi emigrációja és a krími háború (1853–1856), ahol a magyar értelmezés szerint az oszmán csapatok a dicsőséges szabadságharcot leverő oroszokkal küzdöttek. Ehhez jött a villámgyorsan tömeges társadalmi méreteket öltő Habsburg-ellenesség, amelyet a kortárs közbeszéd a múltban visszafelé a mindenkori magyar nemzettel szembeni legfőbb veszedelemmé dagasztott.¹⁰ A történelmi tapasztalat által karanténba zárt oszmánellenesség mellé és helyére a jelen tapasztalat által ide száműzött Habsburgokkal szembeni gyűlölet lépett.

Az 1850-es években született Orlai Petrich Soma *A Mohácsnál elesett II. Lajos király testének feltalálása* című festménye, amelyben a halott uralkodóban egyszerre látták a festővel jó viszonyt ápoló Petőfit, a keresztfáról levett Jézust és a magyar nemzet allegóriáját.¹¹ Ezzel szinte egy időben készült el Madarász Viktor *Kuruc és labanc* című alkotása, amelyben az ellenség már egyértelműen a Habsburgok híveiben volt keresendő, és ugyanekkor indult el a *Vasárnapi Újság*

⁸ Gözsy–Varga 2020.

⁹ Staud 1999.

¹⁰ Keserü 2014.

¹¹ Keserü 1984.

hasábjain a hazai török műemlékeket bemutató képes irodalmi sorozat.¹² Ne feledjük: olyan épületekről van itt szó, melyek iránt a történelmi emlékezet a felzabardító háborúk óta vajmi kevés érdeklődést mutatott. A minaretek összedőltek, a dzsámikat, kolostorokat és fürdőket pedig többségében lebontották vagy átépítették, általában katolikus templommá.¹³ Generációkon keresztül semmit nem tartottak benne sem történetileg, sem építészetileg értékesnek. E három esemény kapcsolatát az általuk elbeszélte közös kor adta meg, amelynek tragikumával mellett megjelent az egzotikumra való igény is, és ezzel együtt a korábbi *Erbfeind* szinte sorstárssá vált a fő ellenséggé avanzáló Habsburgokkal szemben. Ehhez társult a magyarság keleti gyökereinek – ezen belül a nyelvészet révén a magyar nyelv török eredetű szavainak – felfedezése, majd a rokonság tudatának és az Európán belüli különlegességünknek a társadalom széles rétegeiben való elterjedése. Tehát a nemzeti romantikán és orientalizmuson túl az 1848–1849. évi szabadságharc leverése, az emigránsok törökországi befogadása, majd az Osztrák–Magyar Monarchia idején mind szívélyesebbé váló viszonyoknak köszönhetően visszakerült Corvinák (1869, 1877) okozta öröm együttesen járult hozzá a hódoltság képének átalakulásához a társadalmi emlékezetben, és ezt öntötte immár ércnél maradandóbb papírba a millenniumi tízkötetes magyar történelem sokszerzős vállalkozása, valamint Takáts Sándor történész hatalmas olvasótáborral bíró munkássága.¹⁴ Mindez pedig alapjaiban kihatott az oszmán építészeti emlékekhez fűződő viszonyra, és jelentősen megváltoztatta azt.

A hódoltság területén a kutatások 289 muszlim imahelyet detektáltak, a valós szám azonban ennél minden bizonnyal valamivel magasabb lehetett.¹⁵ Ezeknek csupán töredéke élte meg a 19. század közepét,¹⁶ ám a monarchia évtizedeiben az iparosodással együtt járó urbanisztikai fejlesztések miatt kezdeni kellett valamit a magyarországi muszlim épületekkel, legfőképp valamiféle funkciót igyekeztek találni nekik. Ebben segített Karácson Imre, aki felfedezte, lefordította és megjelentette Evlia cselebi grandiózus útleírásának Magyarországra vonatkozó részeit.¹⁷ A művelt olvasóközönség sok esetben ebből értesülhetett először a lakhelyükön fennmaradt épületmaradványok történetéről.¹⁸ Elkészültek az első várostörténetek a török kori emlékek részletes bemutatásával,¹⁹ az építészet és a műemlékvédelem fejlődéséből pedig egyenesen következett, hogy az I. világháború végén megtörtént

¹² Sudár 2014: 30–31.

¹³ Pécssett például a bőrcserzők mecsetjéből alakították ki az Ágoston téri templomot, Jakováli Haszan pasa dzsámijából kórházkápolna, Kászim pasa dzsámijából pedig a város plébániatemploma lett. Sudár 2014: 394, 407, 417.

¹⁴ Gyáni 1999; Benda 1961: 10.

¹⁵ Sudár 2014: 61–62.

¹⁶ A pusztulás mértékére a hódoltsági fürdők sorsa kellőképp rávilágít. A mintegy 75 épületből alig másfél tucatnyi érte meg részleteiben a 20. századot. Sudár 2003: 214, 223.

¹⁷ Evlia 1904–1908.

¹⁸ Ez történt például Pécssett Idrisz baba türbéjével, melyet a 19. században városi lőportoronyként használtak és gótikus kápolnának vélték. Sudár 2013: 57–61.

¹⁹ Mohács esetében: Fölker 1900. Szigetvárról: Németh 1903.

ezen épületek országos szintű felmérése.²⁰ Megszületett egy oszmán fürdő első monografikus igényű régészeti feltárása,²¹ majd elkészült a budai muszlim épületek első modern elemzése.²² A II. világháború utáni politikai változásokat követően több egyházi kézben levő – eredetileg muszlim – épületet államosítottak, és így ezek az Országos Műemléki Felügyelőség égisze alá kerültek. 1956-ot követően megindult több muszlim épület régészeti feltárása; ennek során átalakították őket eredeti (nek vélt) állapotukba, emléktáblákat helyeztek el rajtuk, és nem egy esetben turisztikai megfontolásból múzeumot alakítottak ki bennük, miként az Jakováli Haszan pasa pécsi dzsámijával is történt.²³ A siklósi Malkocs bég dzsámiról 1860-ban még úgy nyilatkoztak, hogy félig rom, falain már megtelepedett a növényzet, épebb részét pedig magánszemélyek lakják. 1969 és 1994 között régészetileg megvizsgálták és felújították, és a megújult épület 1993-ban Europa Nostra-díjban részesült.²⁴ Mindez persze nem jelentette a dzsámi visszaépítését annak eredeti állapotába, hiszen azt régészeti és építészeti eszközökkel nem lehetett pontosan meghatározni. Így az ilyen módon megújult épületek leginkább annak lenyomatai, hogy miképp képzelték el a 20. század második felében a török kori szakrális építészeti szabályait. Napjainkban Budán, Pesten, Egerben, Érden, Esztergomban, Zsámbékon, Pécsen, Siklóson, Szigetváron, Babócsán és Törökkoppányban találunk olyan oszmán építészeti emlékeket, amelyeket a magyar régészet feltárt és a műemlékvédelem rekonstruált és megőrzött.²⁵

Áttekintésünket az 1540-es években emelt, majd 2016 és 2018 között alapjaiban átépített budai Gül baba türbével zárjuk, amely ma a Gül Baba Kulturális Központ és Kiállítóhelynek ad helyet. Ez az épület a 16. században már fontos zarándokhely volt, amelyet Evlia is felkeresett. Mellette kolostor üzemelt, amely 1686-ban elpusztult, az ostromot szerencsésen átvészelt türbét pedig átalakították a jezsuita kézben lévő Szent József-kápolnává. 1773-ban magánkézbe került, a következő évszázadban pedig a mind nagyobb számban megjelenő muszlim zarándokok tartották fent hírét. A 19. század második felében a törökök is felismerték a hely jelentőségét, és igyekeztek azt megszerezni a maguk számára. A türbe így 1870-ben Törökország tulajdonaként került bejegyzésre a telekkönyvben, 1885-ben pedig a török főkonzulátus adott megbízást egy helyi építőmesternek az épület restaurálására. Bosznia 1908. évi annektálását követően a magyar kormányban felmerült, hogy a rossz állapotban levő épületet zarándokhellyé, illetve dzsámivá alakíttatja át, esetleg muszlim hitközséget hoz létre a bosnyák muszlimok kiszolgálására. A szándék nem a véletlen műve volt, hiszen Bosznia révén az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős muszlim lakossággal gyarapodott, és az ő integrálásukra szolgált az ekkor szárba szökkenő Gül baba-hagyomány, amely

²⁰ Foerk 1918; értékeli Sudár 2014: 31.

²¹ Szőnyi 1928. Tágabb kontextusban tárgyalja Gerő 2002: 15.

²² Genthon 1944; értékeli Sudár 2014: 31.

²³ Sudár 2010: 84–85.

²⁴ Sudár 2014: 458.

²⁵ Gerő 1980.

őreg, kedves rózsakertészt faragott a harcos dervisből. Huszka Jenő rendkívül népszerű operettet írt a történetből, melynek egyes dalbetétei slágerekké váltak. A hírnév következtében maga a Rózsadomb elnevezés is innen terjedt el erre a területre.²⁶ A jelen épületkomplexum egy 20. század eleji alapokon nyugvó funkcionális újrapozícionálás eredménye, amelyben átalakították a hatvan négyzetméteres síremlék teljes környezetét, nem utolsósorban a beruházás költségének felét álló török állami szereplők kérései alapján. Így az eredetileg egy oszmán hódító sírjánál kialakuló búcsújáróhely ma látogató- és szabadidő-központ és a budai II. kerület jelentős közparkja is egyben,²⁷ ám az elegáns kialakítás és a türbe melletti rózsakert által sugallt kép nincs kapcsolatban az eredeti konnotációval. A muszlim építészeti objektumok beemelése a magyar emlékezeti terek közé tehát jelentősen alakította a török kor megítélését a társadalmi közgondolkodásban és közbeszédben, ami ma az eredetnél sokkal kedvezőbb narratívát tesz lehetővé az oszmán hódítással kapcsolatban. Ezzel párhuzamosan pedig idegennek tartva leértékeli a Habsburg Monarchiát (amelybe integrálódva a Magyar Királyság képes volt az állami szintű túlélésre), és eliminálja azokat az európai pénzügyi és katonai erőfeszítéseket, amelyek segítségével a 17–18. század fordulóján az ország területi egysége helyreállt.

A HORVÁT TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

A horvát történettudomány egyelőre adós a török korról kialakult horvát történelmi emlékezet változásának szisztematikus feltárásával, így mi is csak néhány megállapítást tehetünk. Az összehasonlítás azonban ezzel együtt is indokolt, hiszen köztudomású, hogy a két királyság a 16–17. században szoros államközösségekben és az oszmán hódítás szempontjából sorsközösségekben élt egymással.²⁸ Ennek illusztrálására elég Kőszeg védőjére, Jurisics Miklósrá²⁹ és a Szigetvár kapujában 1566-ban katonahalált szenvedő Zrínyi Miklósrá³⁰ gondolnunk, akikről a történelem iránt kicsit is érdeklődők mind tudják, hogy horvátok voltak.

A horvát *antitursica* irodalom egyidős a magyarral és ugyanarra az alapelményre megy vissza.³¹ Jelesül a 15. század elejétől mind intenzívebbé váló oszmán

²⁶ Sudár (szerk.) 2022: 71–87.

²⁷ Bán 2018.

²⁸ E fejezet fő gondolatai jegyzetek nélkül az év elején napvilágot láttak. Varga 2024: 36–38. A horvát történelem eminens bemutatása: Sokcsevits 2011, ezen belül a hódoltság kora 160–224.

²⁹ Jurisics Miklós emlékezete Magyarországon megmaradt a köszegi események bemutatásánál, a teljes életút és értékelés ennél jóval szélesebb perspektívát kínál. Bariska 2008. Modern, új adatokat hozó mű Kurelac 2023: 31–34, 38. Ma Zágrábban, Senjben és Kőszegen áll szobra.

³⁰ Zrínyi Miklós horvátországi kultusza ellentmondásos. Az 1830-as évektől a magyar és a horvát irodalmi közbeszédben élénk vita zajlott nemzetiségi hovatartozásáról. Előbbiek magyarnak tartották, míg a Horvát Jogpárt képviselői horvátnak, bár hazafiságát kétségbe vonták. Ezért sokkal inkább Zrínyi Péter emlékezetét emelték fel, lásd lentebb. Ma ennek komoly szakirodalma van, összefoglalóan lásd Sokcsevits 2022b, különösen 106–107.

³¹ Legújabbban további szakirodalommal Varga 2023a.

pusztításra, amely Bosznia 1463. évi elestét követően már közvetlenül fenyegette a középkori Horvát Királyság területét. A horvátországi humanista szövegekben ezért éppúgy felbukkant a „Propugnaculum Christianitatis” sztereotípiája a saját nemzetükre vonatkoztatva, miként a magyarban.³² A párhuzamot erősíti az 1493. évi krbavai (korbáviai, udbinai) csata, ahol a horvát nemesség katasztrofális vereséget szenvedett a boszniai oszmán seregektől, és amelyet nem alaptalanul neveznek a horvátok Mohácsának. A csatát elvesztő Derencsényi Imre horvát-szlavón bán a horvát hősi énekek tragikus hőse lett, és az 1520-as években neve bekerült Hanimbal Lucić *Robinja* című népszerű verses költeményébe.³³ Erre az alapélményre azonban nem kerültek újabb emlékezeti rétegek, így a történet megmaradt a történetírói művek lapjain. A 19. században nem kelt önálló életre a téma, Matije Mesić, Franjo Rački, Vjekoslav Klaić történészi szintéziseitől kezdve a kérdés egészen Ferdo Šišić 1937-ben megjelentetett forrásgyűjteményéig bezárólag a tudományos kánonon belül maradt.³⁴ Ezek a munkák a középkori horvát állam hanyatlásának egyik fontos állomásaként magyarázták az eseményeket, és lényegében e nyomvonalon maradt a 400. évfordulót követően megjelenő tanulmánykötet is.³⁵ 2010-ben a csata közelében fekvő Udbina településen a horvát mártírok tiszteletére szentelték fel az új emléktemplomot, kitérítve ezzel a történelmi emlékezetet, és egyben minimalizálva az oszmán korra való utalást.³⁶ Az 1526. évi mohácsi csata mind burjánzóbb magyarországi emlékezetével ellentétben a krbavai ütközet recepciója nem lépett ki eredeti jelentéséből, és Derencsényi Imréről is mindössze Diakóváron neveztek el utcát a mai Horvátországban.

A horvát történelmi emlékezetben meghatározónak számító következő esemény a Sziszek mellett 1593-ban megvívott győztes ütközet volt.³⁷ Itt a leegyszerűsített történet szerint Erdődy Tamás horvát-szlavón bán seregei megverték a várat ostromló oszmán seregeket. Tudjuk, hogy Erdődy mellett Andreas Auersperg károlyvárosi kapitány krajnai és karintiai zsoldon harcoló katonái is részt vettek az ütközetben, sőt oroszlánszerepük volt a győzelemben. Ám a narratíva számára fontosabb volt, hogy a csata híre ismertté tette a horvát hadszínteret az európai közvélemény előtt.³⁸ A horvát történelmi emlékezet Erdődy Tamás személyében talált egy saját törökverő hőst, aki idővel a horvát történelmi Pantheon egyik főalakjává vált, és személyében testesítette meg az oszmánokkal szembeni küzdelmet.³⁹ A bán zágrábi székesegyházban levő epitáfiuma nagyban

³² Dukić 2004.

³³ Sokcsevits 1998: 65; Sokcsevits 2004: 10–13. Szerinte Derencsényi azonos nevű unokaöccse a költemény egyik főhőse.

³⁴ Erről legújabban Miljan–Kekez 2015.

³⁵ Pavličević (ur.) 1997.

³⁶ Bežen 2014.

³⁷ Kolanović (ur.) 1993.

³⁸ Pelc 1994.

³⁹ A sziszecki csatának és emlékezetének hatalmas szakirodalma van, így itt csak a legfontosabbakat említjük. A 400. évforduló alkalmából rendezett konferenciának szomorú aktualitást adott az akkor zajló délszláv háború, így az előadásokból készült tanulmánykötetben számos áthallás

hozzájárult, hogy e katedrális ma a nemzeti reprezentáció szempontjából Horvátország legfontosabb templomának számítson. Erdődy személye sokáig alkalmasnak bizonyult a horvát–magyar államközösség megjelenítésére. 1728-ban a nyitrai piarista diákok háromfelvonásos drámát mutattak be *A Bátor Hadakozó, avagy monyorókeréki Erdődy Tamás, a haza védelmezője, az Ottomannok ostromlója* (*Felix Bellator ubique Sive Thomas Erdödius de Monyorókerék Patriae Propugnator, Portaeque Ottomanicae Oppugnator*) címmel, a szindarabot maga a főhős leszármazottja, gróf Erdődy László Ádám (1679–1736) nyitrai püspök támogatta.⁴⁰ Nem véletlen, hogy Kiss György róla formázott szobra felkerült a magyar Parlament keleti homlokzatára; ám mivel a hozzá kapcsolódó emlékezeti helyek 1920 után Vép kivételével külföldre (Ausztriába és Horvátországba) kerültek, a hazai kultuszépítés megszakadt. A horvát nyelvű szépirodalom révén azonban az ottani nemzetépítésben Erdődynek mindvégig fontos szerep jutott. 1837-ben Tomaš Goričanac *Erdődy Kneza Tomasha horvat. dalm. y. shlavonzke bana obszedyenye y poboj Sziszzechki 1593* (Gróf Erdődy Tamás horvát-szlavón bánnak – Sziszek megszállása és harca 1593-ban) címmel írt népszerű eposzt a sziszeki győztes hadvezérről, két évvel később pedig Ivan Kukuljević Sakcinski történész-politikus készített egy drámát *Juran i Sofja ili Turci kod Siska* (Jurán és Zsófia, avagy a törökök Sziszeknél) címmel, melyet nagy sikerrel mutattak be a zágrábi színházban, majd 1850-ben szlovén nyelven is kiadtak.⁴¹ A csata 300. évfordulójára is készültek művek, és recepciója azóta is töretlen.⁴²

A török kori horvát emlékezet harmadik csomópontja a felszabadító háborúk ideje. Az ebbéli katonai sikereknek a horvát történeti irodalomban Erdődy (III.) Miklós horvát-szlavón bán adott arcot és nevet. 1684-ben ő vívta vissza Verőcét, 1687-ben Kosztajnicát, Novit és Zrint, 1688-ban pedig Brodot és Gradiskát.⁴³ Ez persze ebben a formában nem teljesen pontos, hiszen a nyugati keresztény seregekben itt is komoly nagyságrendben harcoltak más nációk tagjai, ám ez a horvát történelmi emlékezetben nem okozott gondot. Nem úgy a magyarban, ahol a közgondolkodás a 17. század győztes csatáit – Buda visszavívása, Nagyharsány, Nándorfehérvár bevétele, Szalánkemén, Zenta, és még lehetne sorolni tovább – Zrínyi Miklós téli hadjáratát leszámítva nem tekinti saját sikernek. Az ezekben magukat kitüntető Esterházy Pál, Batthyány Ádám, Pálffy Miklós a Habsburgok iránti hűségük, ha úgy tetszik aulikuságuk okán nem kerülhettek be a magyar nemzeti emlékezet csarnokába.⁴⁴ Erdődy és a visszafoglaló háborúk horvát történelmi emlékezetben megjelenő pozitív értékelésének kialakításában komoly szerepet játszott a kortárs Paulus Vitezović Ritter irodalmi tevékenysége, aki egy-

szerepel. Goldstein–Kruhek (ur.) 1994. Ezen belül a téma historiográfiájára lásd Goldstein 1994; a képzőművészeti recepcióra Bregovac Pisk 1994. A 425. évforduló alkalmával újabb tanulmánykötet látott napvilágot. Kekez–Grgić–Janković (ur.) 2018.

⁴⁰ Az eredeti latin cím fordítása is itt: Medgyesy S. 2021: 62.

⁴¹ Perenić 2019.

⁴² Majnarić 2019.

⁴³ Radauš 1998.

⁴⁴ Czigány 1989. A felszabadító háborúk modern értékelése: Pálffy 2023.

szerre magasztalta a bánt és jövendölte Horvátország újjászületését.⁴⁵ A szlavóniai felszabadító hadjáratok ugyancsak kiemelkedő figurája volt a pozsegai származású ferences szerzetes, Luka Ibrišimović, akinek szülővárosa 1688. évi felszabadítását tulajdonítják. Kultusza a 19. században kilépett a rendi keretek közül, és egyre inkább Szlavónia felszabadítóját kezdték tisztelni benne. 1893-ban felállították a szobrát, Kiss György alkotását.⁴⁶ Azaz a horvátok csupán a felszabadító háborúk két évtizedéből számos eseményt tudnak saját sikerként felmutatni.

A fentebb elmondottak a mai magyar kánonhoz képest jelentős eltéréseket okoztak a horvát történeti összefoglalók török korra vonatkozó értékelésében.⁴⁷ A hódoltság korát jóval szigorúbban értékelik, több évszázados szenvedésnek tartják, amelyben a horvátok élethalál harcot vívtak a betolakodókkal, és csak nagy nehezen tudták kiűzni őket az ország területéről. A humanistáktól megörökölt „Propugnaculum Christianitatis” toposzt kisebb korrekciókon túl nem írták felül azóta sem.⁴⁸ Az egyik ilyen változás az 1671. évi Zrínyi–Frangepán (a magyar történetírásban Wesselényi) összeesküvés és annak kegyetlen megtorlása volt,⁴⁹ amelynek átértékelése a horvát–magyar kiegyezést követően az Ante Starčević és Eugen Kvaternik vezette Horvát Jogpárt Habsburg-ellenességéből fakadt. Követőik a 200. évforduló alkalmával valódi kultuszt teremtettek a kivégzett Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc alakja köré, ez pedig kihatott a képzőművészetre, az irodalomra és a történeti közgondolkodásra is. A két főúr földi maradványainak 1919. április 30-án megtartott ünnepélyes zágrábi újratemetése egyszerre volt a magyar–horvát államközösség szétesésének a záróakkordja és a Habsburgokkal szembeni kritikusabb hangvétel nyitánya.⁵⁰ Mindebből azonban sem a monarchia korában, sem később nem született olyan narratíva, miszerint az ország „két pogány között”, azaz a Habsburgok és a törökök között őrlődött volna ebben a korban. A királyi dinasztia megítélésének romlása nem festette pozitívabbra az oszmánokat.

Persze a horvát történetírásnak ettől még megvan a saját problémája a török korról; jelesül, hogy miképp lehet elbeszélni a mai ország területén az oszmán hódoltság történetét, amely oly eltérő módon hatott a különböző régiókban. Mára szinte bevett módszerré vált, hogy külön foglalkoznak a Szerémséggel és a 17. században Szlavóniává keresztelt pozsegai és valkói területekkel,⁵¹ amelyek a magyarországi hódoltságához hasonlóan inkább az oszmanisták és egyháztörténészek kutatási terepének számítanak. Külön tárgyalták a tengerpartra szorult Horvátországot, külön az összezsugorodó Varasd–Zágráb–Körös vármegyék maradványát és külön az adriai világ szinte virtualissá váló Dalmáciáját.⁵² E téma látszólag messze visz bennünket az eredeti kérdéstől, ám nagyon is ide tartozik. Ugyanis a Vje-

⁴⁵ Vitezović 1700; Bene 2012.

⁴⁶ Žebčević-Matić 2020.

⁴⁷ Perić 1997: 98–116; Agičić et al. 2000: 36–71; Pavličević 2002: 151–210.

⁴⁸ Sokcsevits 2011: 205. A képet meghatározó alapmű: Smičiklas 1891.

⁴⁹ A téma két historiográfiai végpontja: Rački (ed.) 1873; Mijatović 1992.

⁵⁰ Az újratemetéshez: Mijatović 1992: 141–143. A témához Sokcsevits 2022a: 140.

⁵¹ Močanin 2001.

⁵² Budak 2007; Holjevac–Moačanin 2007.

koslav Klaić által konstruált állam- és nemzettörténet – amely azóta is az újabb és újabb monográfiák vezérfonala – főként a keresztény kézen maradt területek közjogi szemléletű és eseménytörténeti narratívájából állt össze, és ezen kívül rekedtek az oszmán kézre került területeken zajló folyamatok.⁵³ Az sem segített, hogy a 19–20. században nyelvi és kulturális okokból élesen elkülönült a nyugati források alapján vizsgálható keresztény területek, illetve az oszmán források révén értelmezhető hódoltság (Turska Hrvatska) kutatása.⁵⁴ Mivel utóbbi nagy része 1580-tól kezdve a boszniai vilájet része volt, így főként bosnyák (általában muszlim) kutatók (Hazim Šabanović, Adem Handžić, Fehim Dž. Spaho) foglalkoztak a megszállás időszakával, és e kutatás központja Szarajevóban volt. Mindennek következtében a mai horvát területeken a török kor emlékezete megmaradt 18. századi állapotában.

A magyarnál sötétebb horvát múltértelmezés a horvátországi hódoltság eltérő jellegéből fakadt, melynek három fő oka van: 1) Az itteni török uralom hosszabb ideig tartott és még több szenvedést hozott a horvátoknak. 2) A megszállt területeken nem jött létre egy kettős uralmi rendszer, az úgynevezett kondomínium, amely kialakított volna egy olyan magatartási kultúrát, amely elüt a háborús élethelyzettől.⁵⁵ 3) Náluk nem volt egy olyan oszmán vazallusállam, mint az Erdélyi Fejedelemség, és nem volt egy II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos emigrációjához fogható esemény sem, amely jobb színben tüntethette volna fel a törököket. Mindehhez negyedikként hozzá kell tenni, hogy a 20. században a horvát közbeszédben az oszmánokat mind gyakrabban feleltették meg a szerbeknek, akik az erre vonatkozó diskurzus szerint tovább pusztították az évszázados balkáni vírussal (erőszak, despotikus elnyomás, katonai pusztítás) a horvát nemzetet.⁵⁶ Mindennek pedig egyenes következménye lett az oszmán építészeti emlékek iránti érdektelenség és elutasítás.

Most nézzük meg ezeket a pontokat egyenként. Az időtartamot tekintve nálunk 150 éves török uralomról beszélünk, pontosan soha nem definiálva, hogy ezt hogyan is kellene számolni. A horvátoknál ez a duplája, egészen pontosan 302 esztendő. Ennek kezdete a már említett 1493. évi krbavai ütközet, amelyet az első tartós területi veszteségek követtek a messze délen fekvő Imotski környékén.⁵⁷ A végjáték pedig 1795. december 23-án zárult le, amikor az 1791. évi szisztovói békeszerződés utáni határmódosításoknak köszönhetően a törökök elhagyták Drežnik, Lapac, Cetin, valamint az Una melletti Dvor erősségeket,

⁵³ Klaić 1911. Értékelése: Kolar-Dimitrijević 2008.

⁵⁴ A fogalom kritikájára: Molnár 2019: 215.

⁵⁵ Molnár 2019: 311–312.

⁵⁶ Njavro–Stiperski 2007: 181. Bővebben Varga 2023b. A negatív törökkép a 18. századra szerveződött a népnyelvű költészetben is. Dukić 2004. Matija Antun Relković 1762-ben kiadott *Satir iliti divji čovik* verses énekében a török szokásokat ostorozza, és ezeknek tulajdonítja a szlavóniaiak elmaradottságát. Dukić 2007.

⁵⁷ Ehhez kell még hozzászámolni, hogy a 15. század elejétől, majd még intenzívebben 1463-tól mindennaposak voltak az oszmán betörések horvát területekre.

és ezzel a mai Horvátország területe végleg felszabadult.⁵⁸ Persze a Dráva–Száva közötti területen például alapvetően csak az 1526–1687 közötti időszakban beszélhetünk török korról, és a Magyar Királyság kapcsán is illő lenne emlékezni, hogy a Temesköz 1718-ig oszmán megszállás alatt állt, illetve még ezt követően is vívtunk két komoly háborút (1737–1739, 1787–1791) az oszmánok ellen. Azaz a magyar hódoltság sem 150 évig tartott, de összességében a horvátok kapcsán helytálló legalább három évszázadról beszélni. Ez alapján azt várnánk, hogy horvát területen a muszlim hagyaték még mélyebben szervesült a helyi mindennapi életben, erről azonban szó sincs.

A másik különbség a viszony természetében keresendő. Ismert tény, hogy a Drávától északra fekvő területeken egy kettős adóztatási rendszer alakult ki, azaz itt az oszmán megszállás alá került falvak lakossága továbbra is fizette keresztény földesurának az adót. A két fél között a mindennapokban valamiféle hallgatólagos *status quo* alakult ki. Ezzel szemben a Drávától délre a katolikus egyházi intézményektől eltekintve ilyen nem jött létre.⁵⁹ A határ mindkét irányban jóval hermetikusan zárt, a horvát végvári nemesség nem tudta fenntartani pozícióit a megszállt területeken. Így aztán az oszmánokkal szembeni magatartásforma döntően az öldöklő küzdelem volt, amelyben rengeteg fájó vereség mellett a horvát történelmi emlékezet megőrizte mindazokat az elemeket, amelyek morális, majd katonai értelemben is a győztes narratívát erősíthették a nemzettudatban. Ennek fontos eleme, hogy a mai főváros, Zágráb – Budával ellentétben – sosem került oszmán kézbe, hiába állomásoztak 1552-ben tőle alig 50 kilométerre az oszmán csapatok.⁶⁰ Ez a siker a horvát nemzeti emlékezet szerint a zágrábi püspök vezette rendi-egyházi intézményhálózat erőfeszítéseinek volt köszönhető. A katolicizmus az emlékezet fontos komponense lett, hiszen pozíciói jóval világosabbak az iszlámmal szemben, mint a muszlimok térítésével kacérkodó protestantizmusnak a magyarországi hódoltságban.

A harmadik eltérést az adja, hogy nem volt egy Erdélyi Fejedelemséghez hasonló horvát államalakulat, amely egyszerre lett volna belső viszonyait tekintve horvát, külpolitikájában pedig törökbarát, és amely politikai védelmet és alternatívát jelentett volna a katolikus Habsburg államérdekekkel szemben. Magyarországon 1849 után természetesen fordult a kései rajongók figyelme a (német) katolikus Habsburgok ellenében a magyar puritán református Erdélyi Fejedelemség felé, melynek kétségkívül létező belső autonómiája elfeledtette az utódokkal a külpolitikai szuverenitás hiányát. A horvátok számára sosem adatott meg a választási lehetőség oszmánok és Habsburgok között, kiszolgáltatott helyzetük elég hamar kijelölte az ütközőzónában betöltött helyüket. A horvát nemességnek egyedül a magyar rendekkel szemben maradt némi mozgástere ön maga átpozícionálására, ám ennek taglalása messzire vezetne. Összegezve elmondhatjuk, hogy a horvát történelmi emlékezetben nem történt meg a török kor transzformálása,

⁵⁸ Kozličić–Bratanić–Uglešić 2011: 57, 81; Stanić 2014: 93–94.

⁵⁹ Molnár 2019.

⁶⁰ Varga 2021: 14–15; Molnár 2019: 226–227.

utólagosan sem vált lehetséges választási opcióvá, és kisebb kiigazítások mellett mind a mai napig alapvetően negatív maradt a törökök, illetve ennek szinonimájaként a balkániság megítélése.

A MUSZLIM SZAKRÁLIS ÉPÍTÉSZETI HAGYATÉK

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a horvát történettudományban nem alakult ki a magyarhoz hasonló markáns oszmanisztikai vonal, így a muszlim építészeti hagyaték feldolgozása is gyerekcipőben jár még. Persze igaztalanok lennénk, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy mások mellett Hazim Šabanović, Ive Mažuran és Nenad Moačanin kutatásai a 20. század második felében kellő alapot teremtettek a továbblépésre. Előbbi elsőként foglalta össze a boszniai vilájet történetét és nem mellékesen elkészítette Evlia cselebi szerbhorvát fordításának kritikai kiadását, utóbbiak pedig hasznosították az útleírás építészeti adatait a munkáikban.⁶¹ Az ő tevékenységük nyomán készült el Evlia útleírása Hercegovinára vonatkozó fejezetének a feldolgozása.⁶² Mindezekkel párhuzamosan Zlatko Karač építész mérnök az elmúlt másfél évtizedben megkezdte a muszlim építészeti hagyaték szakszerű felmérését és értékelését,⁶³ melynek nyomában újabb kutatások indultak.⁶⁴ Magyar oldalról Sudár Balázs elsősorban a török Ekrem Hakki Ayverdi művei alapján emelte be vizsgálatába a horvát területeken álló dzsámikat, és csak remélhetjük, hogy az általa lefektetett módszertannal egyszer majd elkészül ezen építészeti hagyaték teljeskörű feldolgozása.⁶⁵

Az első alapvető kérdés, hogy hány muszlim épület állt a mai Horvátország területén a hódoltság korában. A horvátországi Iszlám Közösség (Islamska zajednica u Hrvatskoj) tájékoztatására építve Karač 189 dzsámit és imahelyet említ Szlavóniában és Likában, amelyekhez még hozzá kell számolni Dalmácia és Makarska vidékét.⁶⁶ Az sajnos nem derül ki, vajon ezek létezése régészetiileg is igazolt-e, de úgy tűnik, hogy a szakirodalom egyelőre ennél kevesebbet tudott csak pontosan azonosítani. Ugyanakkor ez a szám valószínűleg kevesebb a valaha létezett valós számnál, hiszen például Evlia 1663-ban csak Eszéken 46 imahelyet jegyzett fel művében. Adatait persze nem mindig tudjuk ellenőrizni, az sem világos, hogy miért van néha eltérés a mihrábok (imádkozás irányát jelző falifülke az imahelyek belsejében), dzsámik, mahallék (imahelyek köré szerveződő városrészek) és mecsetek számában, ám miként Sudár Balázs megjegyezte, „nem érdemes e számbeli különbségeknek jelentőséget tulajdonítanunk”.⁶⁷ Mivel

⁶¹ Šabanović 1959; Evlia 1967; Mažuran 1994, 1998; Moačanin 1999, 2001.

⁶² Pinjuh–Vlašić 2023.

⁶³ Karač 2011, 2015; Karač–Žunić 2018.

⁶⁴ Gusić 2022.

⁶⁵ Sudár 2014: 53–55; Ayverdi 1981.

⁶⁶ Karač–Žunić 2018: 47.

⁶⁷ Sudár 2014: 54.

célunk nem egy adattári kataszter építése, fogadjuk el, hogy az Evlia által megadott számok nagyságrendileg helyesek. Evlia, Ayverdi és Karač számításai szerint az alábbi területeken a dzsámik száma a következőképpen alakult:

Atya/Šarengrad (1), Bijelo Brdo/Trnovac (1?),⁶⁸ Bijela Stijena (1), Bilaj (1?), Belostyina/Bilosovc (1), Brod (3),⁶⁹ Brodski Zdenci (1?), Cernik (22), Dálya/Dalj (2), Dárda/Darda (1), Dobra Kuća (1), Donja Pištana (1?), Doljanovci (1?), Drniš (5), Dubica (5), Erdőd/Erduť (1?), Eszék/Osijek (46), Grabarje (1?), Gračac (1?), Gradište-Pozsega közelében (1?), Diakóvár/Jakova, azaz Đakovo (17), Imotski (1), Ireg/Irig (6), Islam (1?), Jaszenovác/Jasenovac (1), Karin (1?), Kamengrad/Kamensko (1?), Klissza/Klis (1), Knežci (1?), Knin (2), Kobaš (1?), Kutjevo (1), Lipovljani (1?), Lužani (1?), Marót/Morović (3), Miklós/Mikleuš (1?), Nadin (1?), Németi/Nijemci (6), Novi (2), Obrovac (1?), Ostrovica (1?), Pakrac (6), Perušić (1?), Podgorač (1), Pozsega/Požega (10),⁷⁰ Pozsegaszentpéter/Kaptol (2), Sarvaš (1?), Sinj (1), Skradin (1?), Stupčanica (1), Sziszek/Sisak (1), Sztatina/Slatina (2), Szotin/Sotin (1), Tovarnik (1), Udbina (1), Újhlak/Ilok (19), Valkó/Vukovar (6), Valpó/Valpovo (5), Velika (1), Verőce/Virovitica (1), Vidovci (1), Voćin (1), Vrana (1), Vrgorac (1), Vrlika (1), Vukojevci (1?).⁷¹ Ez pillanatnyilag összesen 214 épületet jelent, és mivel a városok mellett a falvakban is számolhatunk muszlim lakossággal, így feltételezhetjük, hogy számukra – igaz, legtöbbször fából – szintén emeltek dzsámikat.

A megszállás menete a horvát területen a magyarországihoz hasonlóan ment végbe. Elsőként a már álló katolikus templomokat alakították át a nagyobb településeken. Ezek főként a hódító szultán tiszteletére szentelt uralkodói, azaz állami fenntartású dzsámik voltak.⁷² Ilyet ismerünk Atyán, Újlakon, Jaszenovácon, Kninben, Sinjben, Pozsegán, Pozsegaszentpéteren, Pakracon, Valkón, Valpón és Brodban. Ezeket főként a meghódított várakban alapították és a katonák használták,⁷³ a következő hullámban már inkább a külvárosokban építkeztek, és ezek az új épületek a kialakuló mahallék szakrális központjai lettek.⁷⁴ A dzsámik – vallásjogilag magasabb rangú imahelyek – ritkán álltak önmagukban, tartozhatott hozzájuk iskola és fürdő, a szerzetesrendek érkezésével megjelentek a kolostorok, a saját szentek teste fölé emelt türbék, valamint az utazók kényelmét szolgáló karavánszerájok.

⁶⁸ A kérdőjelesek Evlia és Ayverdi írásában (Evlia 1967: 267; Ayverdi 1981: 350) nem szerepelnek, ám Gusić említi őket az újabb szakirodalom, főként az 1579. évi összeírás feldolgozásai alapján. Gusić 2022: 8.

⁶⁹ Az 1579. évi összeírás alapján. Sršan (ur.) 2001: 104–105.

⁷⁰ Pozsega példája mutatja a számok problematikáját. 1579-ben 9 mahallét írtak össze dzsámival, egyet anélkül, míg Evlia 84 évvel később csak két dzsámít említett, Ayverdi viszont tízet számolt össze. Evlia 1967: 267; Ayverdi 1981: 350; Sršan (ur.) 2001: 25–34.

⁷¹ Ayverdi 1981: 338–347; Evlia 1967.

⁷² Sudár 2014: 62–65.

⁷³ Evlia 1967: 151–152, 158, 239. Gusić ennél kevesebb településen említett ilyen dzsámikat: „Požega, Kaptol, Orahovica, Valpovo, Brod, Dubočac, Jasenovac, Knin.” Gusić 2022: 8. Közülük Dubočac mindenképp kakukktójás, mert más forrásban nem szerepel; lehetséges, hogy a szerző összekeverte a boszniai Bosanski Dubočac településsel.

⁷⁴ Moaćanin 2001: 83.

A védelmi feladatok ugyanakkor megkövetelték a stratégiai helyek megerősítését, hidak építését és azok fenntartását, de ezekkel most nem foglalkozunk.

Az oszmán hódítás idővel átalakította a településhálózatot. Az értékesnek ítélt, fallal kerített városok zavartalanul fejlődtek tovább, ilyen volt Dalmáciában Vrlika, Vrana, Skradin és Sinj. Mások, mint például a fő közlekedési útvonal mellett fekvő Drniš vagy a Sinjtől északra fekvő Hrvace azonban ekkor emelkedtek fel, több közülük idővel akár egy-egy közigazgatási egység (náhije) központjává is válhatott.⁷⁵ A Dráva-Száva köze keleti felén több jelentős empórium jött létre a kialakuló hadi út mentén (Eszék, Újlak, Németi), két utóbbi egy-egy náhije névadója volt, valamint helyőrséggel is rendelkezett, akárcsak a ma már Szerbiához tartozó Pétervárad és Szalánkemén. Kicsit lemaradva mögöttük szintén jelentős településnek számított Racska, Marót, Ireg, Szávaszentdemeter (Dimitrofvca/Sremska Mitrovica), míg Eszéktől nyugatra csak Pozsega fejlődött és vált adminisztrációs központtá.⁷⁶ A város a 16. század végére Újlakkal együtt kiemelkedett a mezőnyből, akárcsak Dalmáciában Drniš és Klissza, és ez az új infrastruktúrán is érződött. Új városok is születtek, Telli Haszán alapította a 16. század végén Petrinját, néhány évtizeddel később pedig Rizvan Senković aga Gospićot. Biztosan állt dzsámi mindkét helyen, még ha kortárs írásos forrással nem is rendelkezünk erre vonatkozólag.⁷⁷

A dzsámik mellett meg kell említeni a derviskolostorokat, amelyekből mintegy húsz létezéséről tudunk a mai Szlavónia területén. Közülük a legjelentősebb a vukovári Hindi baba tekke, emellett szintén ismerjük Ulama pasa pozsegai alapítását. Evlia idején Eszéken négy, Németiben három, Pakracon kettő, Cerniken, Valpón és Újlakon egy-egy ilyen intézmény volt. Emellett Dálya, Voćin, Vidovci és Diakóvár településeken létezhetett egy-egy intézmény, miként a szerémségi, ma Szerbiához tartozó Racsán (Rača) is, ahol a tizenkét mecset mellett két kolostorról van tudomásunk.⁷⁸

Harmadikként a türbékről essék röviden szó. A muszlim szentek teste fölé emelt síremlékek különlegesen fontosak voltak az oszmán berendezkedés társadalmi konszolidációjában. A türbék gyakran lettek muszlim zarándokok utazási céljai, és ezáltal elősegítették a terület szellemi integrálását a birodalomba. A magyarországi hódoltságban tizennyolc ilyen sírkápolnáról tudunk, melyből mára kettő (Gül baba és a pécsi Idrisz baba) maradt fent.⁷⁹ A mai Horvátország területén kétségkívül Eszék volt a legnépszerűbb, ahol Evlia négy türbét említett.⁸⁰ Gradiska közelében állt Gaibija türbéje, az Udbinához közeli Visućban Halil bégé, Kninben pedig Musztafa efendié. Haszan efendié egy halveti kolostor szomszédságában, Pozsegában volt, Imotskiban egy ismeretlen muszlim hit-

⁷⁵ Jurin Starčević 2006: 117–119.

⁷⁶ Močanin 2001: 63. Idézi Gusić 2022: 4.

⁷⁷ Šarić 2012; Karač–Žunić 2018: 33–37.

⁷⁸ Karač–Žunić 2018: 57.

⁷⁹ Sudár 2013: 39–43.

⁸⁰ Evlia 1967: 368–369.

harcoséról (gázi) tudunk, míg Újlakon egy ismeretlen alapítású türbét ismerünk. A legismertebb kétségkívül Híndi babáé volt Valkónál.⁸¹

A dzsámik és kolostorok mellett a nyilvános szökőkutak, csorgók és kútházak is a hódoltságú muszlim városok megszokott elemeinek számítottak. Eszéken Evliától tizenkét ilyen építményről tudunk, és nagy valószínűséggel számos helyen alakítottak ki ilyeneket. Közülük ma a Három Királyok kút néven ismert klisszai vízmű van még használatban, illetve ismerjük a Pozsegában állót, a Slavonski Brod közelében levő Rozinka-kutat, illetve Cernikben egyet, és az Eszéken, valamint annak határában a Kászim pasa által alapított kutakat. Újlakon Arszlán bég kútjáról tudunk, és a Vrgorachoz közeli Zagvozdon levőnek is megmaradtak egyes elemei.⁸²

A felsorolásnak korántsem értünk a végére, és a közeljövőben fontos lenne adattárba rendezni az eddig ismert írásos és régészeti adatokat. Arra azonban ez a lista is alkalmas, hogy következtethessünk belőle a hosszú oszmán megszállás építészetének volumenére. De vajon mi maradt ezekből az emlékekből napjainkra? Egy részük már a visszafoglaló harcok során megsemmisült: Petrinjában már 1594-ben, Valkóváron 1687-ben. Amelyik épület nem pusztult el, azt katolikus templommá alakították át. Ez történt például Knin, Sinj, Ostrovica, Nadin és Vragovac, illetve a likai Perušić, Budak, Bilaj és Ribnik dzsámijával – utóbbiak esetében már 1689-ben.⁸³ Kninben Musztafa emin mecsetjét 1688-ban Szent Jeromos-templommá, a Drnišben lévő Šahin Agha Terzibalić-mecsetet Szent Barbara-templommá nevezték át. Előbbi leromlott állapota miatt 1783-ra elhagyták, mára pedig mindkettőt nyom nélkül lebontották.⁸⁴ Kászim pasa eszéki dzsámiját 1687-ben a jezsuiták alakították át Szent Mihály-plébánia-templommá, miután az eredeti épületet nagyrészt visszabontották.⁸⁵ Vrgoracban 1694-ben a ferencesek kezébe került a mecset és a hozzátartozó minaret. A mecsetet templommá alakították, a minaretet pedig 1861-ben lerombolták, válaszul a Hercegovinában ekkor kirobbanó keresztényüldözésre. 1913-ban elbontották az eredeti épületet és a helyére építették a ma is látható, Angyali Üdvözlés tiszteletére szentelt templomot.⁸⁶ Diakóváron a Kászim pasa-mecset minaretjének alsó részét még ismerték a 20. század elején, akárcsak az egykor a pozsegai Szent Lélek-templom helyén álló „Šerklot” mecset vörös téglából épült minaretjének a helyét a mai püspöki kertben.

A mai Horvátországban csupán három katolikus templommá átalakított oszmán mecset maradt fenn, mindegyik a 16. századból: Diakóváron Ibrahim pasa dzsámija (ma a Mindenszentek plébánia-temploma),⁸⁷ Drnišben a Szent Antal

⁸¹ Karač–Žunić 2018: 59.

⁸² Karač–Žunić 2018: 75–77.

⁸³ Soldo 1993.

⁸⁴ Soldo 1993: 158–163; Gusić 2022: 9.

⁸⁵ Mažuran 1994: 217–219.

⁸⁶ Hasandedić 1999: 41.

⁸⁷ Hafizović 2014.

ferences templom,⁸⁸ és Klisszán a Szent Vid-templom az erődben.⁸⁹ Ezek az épületeken túl vannak arra utaló jelek, hogy az Imotski erődben lévő Angyalok Nagyasszonya templom, valamint a glavainai templom is egykori oszmán mecsetek újrashasznosítása lehet.⁹⁰ Drniš öt dzsámijából mára egy maradt meg az említett ferences templom épületében, ezen kívül egyetlen minaret áll. Ezt 1968-ban restaurálták, és Horvátország egyetlen ilyen épületeként tartják számon.⁹¹

Akad néhány szökőkút Pozsegán, Cerniken és Klisszában, amelyek hosszabb ideig megmaradtak, valamint áll még egy Krupa folyón átívelő kőhid a Velebit lábánál. Ez bizony nem sok, ha belegondolunk, hogy a Dráván, a Kupán és a Krkán is épültek török kőhidak,⁹² ám nem is olyan rossz arány, hiszen a mintegy húsz muszlim kolostorból egyetlen egy sem élte túl az elmúlt évszázadokat – még a híres vukovári Hindi Baba tekke sem. A türbék közül egyedül Újlakon maradt épségben egy darab, míg például az Eszéken emelt Kászim pasa-türbe és Musztafa pasa-türbe helyszíne csak a közelmúlt régészeti ásatásai során vált ismertté. Halil bég 17. századi türbéje Visuće településen 1815-ben semmisült meg. A Stara Gradiška közelében emelt Gaibija-türbét a visszafoglaló háborúk után is rendszeresen látogatták a muszlim hívek a Száva túlszárjáról, majd 1954-ben áthelyezték a bosnyák oldalra, Bosanska Gradiskába, ahol az 1990-es években a szerb csapatok lerombolták.⁹³

A végső számvetés szerint egész Szlavóniában csupán Eszéken, Pozsegán, Diakóváron és Gradiskán maradt meg muszlim emlék, illetve ide vehetjük még a Gorjani határában álló tornyot. Az Udbina és Gospić közötti területen tizen-négy településen detektáltak oszmán kori várépítkezést, ám csak egy helyen (Udbina) maradt nyoma a dzsáminak. Drniš mai arculata 1968-ban alakult ki, a közeli Kninben ismert az eredeti dzsámi helye. Klisszáról szintén esett szó, tőle délkeletre tizenkilenc helyen ismert oszmán kori falmaradvány.⁹⁴ Amennyiben a muszlim szakrális építészeti hagyatékra fókuszálunk, akkor ma összesen huszonhat ilyen objektum ismert az országban.⁹⁵ (1. táblázat). A három évszázados oszmán jelenlétnek alig maradt több nyoma Horvátországban. Az oszmán korról szemben mindvégig megmaradt negatív gondolkodás megakadályozta, hogy a magyarhoz hasonló oszmán reneszánsz alakuljon ki a műemlékvédelem területén. Így viszont mára szinte teljesen eltűnt e több évszázados, megpróbáltatásokkal teli kor építészeti lenyomata, és vele együtt elveszett az esélye a török kor emlékezete megváltoztatásának is.

⁸⁸ Zdravković 1956.

⁸⁹ Zdravković 1957.

⁹⁰ Karač–Žunić 2018: 51.

⁹¹ Bár erről külön nem esett szó, említésre méltó az 1644-ben Vranában alapított Maškovića-han (karavánszeráj), amely ma egy alapos felújítást követően kiemelt turisztikai központja a Biograd környéki tengerpartnak.

⁹² Karač–Žunić 2011: 936–937.

⁹³ Ratković 2014.

⁹⁴ Dugački–Regan 2018: 708–709.

⁹⁵ Karač–Žunić 2018: 110; Gusić 2022: 8.

1. táblázat

A muszlim szakrális építészeti hagyatéék Horvátországban

türbe	Újlak
török kút	Újlak
egy mecset alapjai	Újlak
sírok	Újlak
egykori szökőkút a Baranyavár felé vezető út mentén	Eszék
Kászim pasa mecsetjének és türbéjének alapjai	Eszék
Ibrahim pasa mecset	Diakóvár
minaret a püspöki parkban	Diakóvár
egy mecset maradványai Bosut mellett	Vinkovci
„Tekke” török szökőkút	Pozsega
„Rozinka” török szökőkút	Slavonski Brod
egy mecset maradványai	Pakrac
török szökőkút	Cernik
egykori Gaibija türbe	Stara Gradiska
török szökőkút egy parkban	Oriovac
Memibegović Halil bég türbéje	Visuč
Mašković Han	Vrana
Halil Hodzsa mecset	Drniš
minaret	Drniš
Tardić Murád bég mecset	Klissza
Háromkirályok török kútja	Klissza
egykori mecset	Glavina
egykori mecset	Proložac
egykori mecset	Imotski
egykori mecset	Vrgorac
török kút	Zagvozd

Forrás: Karač–Zunić 2018; Gusić 2022.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agičić, Damir – Feletar, Dragutin – Filipčić, Anita – Jelić, Tomislav – Stiperski, Zoran 2000: *Povijest i zemljopis. Priručnik za hrvatske maninske škole*. Zagreb.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Ayverdi, Ekrem Hakki 1981: *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri III/3. Yugoslavya*. Istanbul.
- Bariska István 2008: Jurisics Miklós (1490–1543). *Vasi Szemle* (62.) 6. 703–720.
- Bán Dávid 2018: Rendet rakni a legendák világában. *Építészfórum* 10. 11. <https://epiteszforum.hu/rendet-tenni-a-legendak-vilagaban>. <https://doi.org/10.38144/TKT.2018.2.6>
- Benda Kálmán 1961: Bevezetés. In: Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, v–xiv.

- Bene Sándor 2012: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 433–446.
- Bežen, Ante 2014: Časopis Hrvatska vjnost – kroničar izgradnje Crkve hrvatskih mučenika na Udbini i hrvatskog martirologija. *Senjski zbornik* (41.) 97–116.
- Bregovac Pisk, Marina 1994: Sisak u likovnim umjetnostima do kraja XIX. stoljeća. In: Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb, 149–162.
- Budak, Neven 2007: *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 1. Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. Zagreb.
- Czigány István 1989: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* (102.) 2. 151–176.
- Debreczeni Attila 2012: Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi. (Egy nemzeti naratíva formálódása.) *Studia Litteraria Irodalom- és Kultúratudományi Folyóirat* (50.) 1–2. 68–88. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4002>
- Dugački, Vlatka – Regan, Krešimir 2018: *Hrvatski povijesni atlas*. Zagreb.
- Dukić, Davor 2004: *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar–Zagreb.
- Dukić, Davor 2007: Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća. In: *Jezik književnosti i književni ideologemi. Zbornik radova 35. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb, 87–103.
- Evlia cselebi 1904–1908: *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1–2*. (Ford., jegyz. Karácson Imre.) Budapest.
- Evlia cselebi 1967: *Putopis. Odlomci o Jugoslavenskim zemljama*. (Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović.) Sarajevo.
- Foerk Ernő 1918: *Török emlékek Magyarországon*. Budapest.
- Fölker József 1900: *Mohács története*. Mohács.
- Galavics Géza 1986: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest.
- Genthon István 1944: Török műemlékek. In: Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban*. (Budapest története 3.) Budapest.
- Gerő Győző 1980: *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők)*. (Művészettörténeti füzetek 12.) Budapest.
- Gerő Győző 2002: A magyarországi oszmán-török régészet és épületkutatás története. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. (Opuscula Hungarica 3.) Budapest, 15–21.
- Goldstein, Ivo 1994: Sisačka bitka u hrvatskoj historiografiji i društvu 19. i 20. stoljeća. In: Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb, 271–286.
- Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.) 1994: *Sisačka bitka 1593*. Zagreb.
- Gózy Zoltán – Varga Szabolcs 2020: A mohácsi csata emlékezete Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest, 223–235.
- Gusić, Monika 2022: Ottoman Religious Architecture in Croatia. *ST-OPEN* (3.) 1–33. <https://doi.org/10.48188/so.3.3>

- Gyáni Gábor 1999: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000 (11.) március, 12–17.
- Hafizović, Fazileta 2014: Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu. *Scrinia Slavonica* (14.) 1. 41–51.
- Hasandedić, Hivzija 1999: *Muslimanska baština Bošnjaka II*. Mostar.
- Hasanovic-Kolutáczy Andrea 2019: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata. Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 563–617.
- Holjevac, Željko – Moaćanin, Nenad 2007: *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku 2. Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb.
- Janković, Valentina 2019: Toma Erdödy – „prvak slavan“ i hrvatski ban u društvenim okvirima i protuosmanskim sukobima s kraja 16. stoljeća te u historiografskom narativu o bitkama pod Siskom. In: Kekez, Hrvoje – Grgić, Stipica – Janković, Valentina (ur.): *Sisačka bitka 1593.–2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*. Sisak, 137–167.
- Jurin Starčević, Kornelija 2006: Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: Prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (38.) 1. 113–154.
- Jurković, Ivan 2006: Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet. *Povijesni prilozi* (25.) 39–69.
- Karač, Zlatko 2011: Turkish-Islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia. Issues of Assessment and Reconstruction. In: Kudumović, Lana – Idrizbegović-Zgonić, Aida (ur.): *4th International Conference on Hazards and Modern Heritage (H&M) (CICOP Italy and BH CICOP) "The Importance of Place". Conference Proceedings*. Sarajevo, 442–459.
- Karač, Zlatko 2015: Osmanske džamije, tekije i mezari u Hrvatskoj. *Hrvatska Revija* (15.) 2. 96–104.
- Karač, Zlatko – Žunić, Alen 2011: Turkish-Islamic Urban Planning in the 16th and 17th Century in Croatia In: D'Amato, Claudio (ur.): *1° Congresso internazionale di Rete Vitruvio. Il progetto d'architettura fra didattica e ricerca*. Vol. 2. Bari, 931–940.
- Karač, Zlatko – Žunić, Alen 2018: *Islamic Architecture and Art in Croatia – Ottoman and Contemporary Heritage / Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj – Osmanska i suvremena baština*. Zagreb.
- Kekez, Hrvoje – Grgić, Stipica – Janković, Valentina (ur.) 2019: *Sisačka bitka 1593.–2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*. Sisak.
- Keserü Katalin 1984: *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*. Budapest.
- Keserü Katalin 2014: Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után? In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II. A magyar emlékezet helyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 274–285.
- Klaić, Vjekoslav 1911: *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća. 5. Čvrsto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga (1527–1740)*. Zagreb.
- Kolanović, Josip (ur.) 1993: *Sisak u obrani od Turaka 1544–1597*. Zagreb.

- Kolar-Dimitrijević, Mira 2008: Hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić i njegov doprinos odgoju Hrvata. *Scrinia Slavonica* (8.) 367–397.
- Kozličić, Mithad – Bratanić, Mateo – Uglešić, Sanda 2011: Hrvatsko-bosanskohercegovačko razgraničenje na Pounju od 17. do 20. stoljeća prema izvornoj kartografskoj građi. *Geoadria* (16.) 1. 27–91. DOI:10.15291/geoadria.269
- Kurelac, Iva 2023: Jeronim Zara, kapetan Bakra i Rijeke i poslanik kralja Ferdinanda I. Habsburškog u diplomatskoj misiji (1533.) sultanu Sulejmanu I. *Problemi sjevernog Jadrana* (21.) 27–59. <https://doi.org/10.21857/94kl4c168m>
- Mažuran, Ive 1994: *Srednjovjekovni i turski Osijek*. Zagreb.
- Mažuran, Ive 1998: *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb.
- Majnarić, Ivan 2019: Historija, mitohistorija i Sisačka bitka 1593. In: Kekez, Hrvoje – Grgić, Stipica – Janković, Valentina (ur.): *Sisačka bitka 1593.–2018. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija povodom 425-te obljetnice Sisačke bitke održanoga u Sisku 20. lipnja 2018. godine*. Sisak, 223–239.
- Medgyesy S. Norbert 2021: *Seplasia 3. Theatrum profanum. Az iskolai színjátszás sajátosságai és világi témái a barokk kori Magyarországon*. Budapest.
- Mijatovic, Anđelko 1992: *Zrinsko-Frankopanska urota*. Zagreb.
- Miljan, Suzana – Kekez, Hrvoje 2015: The Memory of the Battle of Krbava (1493) and the Collective Identity of the Croats. *Hungarian Historical Review* (4.) 2. 283–313.
- Močanin, Nenad 1999: *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskog carstva do 1791*. Zagreb.
- Močanin, Nenad 2001: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod.
- Molnár Antal 2019: *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt*. (Magyar történelmi emlékek, értekezések.) Budapest.
- Németh Béla 1903: *Szigetvár története*. Pécs.
- Njavro, Đuro – Stiperski, Zoran 2007: Hrvatska i Zapadni Balkan. In: *Hrvatska i Zapadni Balkan. Rasprave o suverenitetu, nacionalnom identitetu i vanjskoj politici*. Zagreb, 157–185.
- Nora, Pierre (dir.) 1984–1992: *Les lieux de mémoire. I–III*. Paris.
- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Papp Júlia 2021: Az 1526. évi mohácsi csata helyszínének emlékezete. *Történelmi Szemle* (63.) 3. 383–425.
- Pavličević, Dragutin (ur.) 1997: *Krbavska bitka i njezine posljedice*. Zagreb.
- Pavličević, Dragutin 2002: *Povijest Hrvatske. Treće, dopunjeno izdanje*. Zagreb.
- Pálffy Géza 2023: Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699). *Történelmi Szemle* (65.) 3. 393–415.
- Pelc, Martin 1994: Vijest – senzacija – propaganda: predstavljanje povijesnog događaja u doba ranog novog vijeka na primjeru bitke kod Siska. In: Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan (ur.): *Sisačka bitka 1593*. Zagreb, 163–186.
- Perenić, Urška 2019: Ivan Kukuljević Sakcinski u slovenskoj prijevodnoj književnoj kulturni sredinom 19. stoljeća: Juran i Sofija ili Turci kod Siska i oblikovanje slovenskoga

- identiteta. *Umjetnost riječi. Časopis za znanost o književnosti, izvedbenoj umjetnosti i filmu* (63.) 1–2. 33–49. https://doi.org/10.22210/ur.2019.063.1_2.02
- Perić, Ivo 1997: *Povijest Hrvata*. Zagreb.
- Pinjuh, Dijana – Vlašić, Anđelko 2023: *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovачki zandžak*. Zagreb.
- Rački, Franjo (ed.) 1873: *Acta conjurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia / Izprave o uroti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana*. Zagreb.
- Radauš, Tatjana 1998: Erdődy, Nikola III. In: *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/erdody-nikola-iii%3E> – utolsó letöltés: 2024. június 5.
- Ratkovčić, Rosana 2014: Prisutnost Derviša na Podričju Slavonije i Srijema u Vrijeme Osmanske Vladavine. *Scrinia Slavonica* (14.) 53–77.
- S. Laczkó András 2019: *Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában*. Pécs.
- S. Varga Pál 2014: „...keresettek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II. A magyar emlékezet-helyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 240–249.
- Šabanović, Hazim 1959: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo.
- Šarić, Marko 2012: Osmanski korijeni Gospića: nahija Novi u XVI. i XVII. stoljeću. *Povijesni prilozi* (42.) 215–248.
- Sinkó Katalin 2001: Kontinuitás vagy a hagyomány újratemtése? Történeti képek a 19. században. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közgyűlési előadások. 2000. Millennium az Akadémian. I.* Budapest, 317–330.
- Smičiklas, Tade 1891: *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije I–II*. (Djela JAZU 11.) Zagreb.
- Sokcsevits Dénes 1998: A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században. In: Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Pécs, 61–69.
- Sokcsevits Dénes 2004: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest.
- Sokcsevits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- Sokcsevits Dénes 2022a: A Habsburg Monarchia és a Habsburg uralkodók képe a mai horvát történettudományban. In: Sokcsevits Dénes: *Mozaikkockák a déli szomszédaink történetéből*. Budapest, 139–150.
- Sokcsevits Dénes 2022b: A Zrínyiek helye és emlékezete az újkori (19–20. századi) horvát történelmi és nemzeti tudatban. In: Sokcsevits Dénes: *Mozaikkockák a déli szomszédaink történetéből*. Budapest, 102–113.
- Soldo, Josip Ante 1993: Vijesti iz biskupskih vizitacija Kninske krajine tijekom XVIII. stoljeća. In: Antoljak, Stjepan – Macan, Trpimir – Pavličević, Dragutin (ur.): *Kninski zbornik*. Zagreb, 146–168.
- Sršan, Stjepan (ur.) 2001: *Popis sandžaka Požega 1579. godine. Defter-i mufassal-i Liva-i Pojega 987*. Osijek.
- Stanić, Damir 2014: Prilog poznavanju kolonizacije pograničja Karlovačkog generalata 1790-ih. *Historijski zbornik* (67.) 1. 93–117.
- Staud Géza 1999: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest.
- Sudár Balázs 2003: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* (45.) 3–4. 213–263.
- Sudár Balázs 2010: *A pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi*. Budapest.

- Sudár Balázs 2013: *A pécsi Idrisz baba-türbe*. Budapest.
- Sudár Balázs 2014: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. (Magyar történelmi emlékek, adattárak.) Budapest.
- Sudár Balázs (szerk.) 2022: *Gül baba: egy török dervis a magyar végeken*. Budapest.
- Szónyi Ottó 1928: Ferhád pasa fürdője Pécsen. *História* (1.) 32–42.
- Varga Szabolcs 2016: *Szűz Mária segítségével. A turbéki Mária-kegyhely története*. Budapest.
- Varga Szabolcs 2021: Egy főváros születése: Zágráb szerepének változása Habsburg (I.) Ferdinánd (1526–1564) korában. *Urbs. Várostörténeti Évkönyv* (15.) 11–34.
- Varga Szabolcs 2023a: Antiturcica irodalom a zágrábi káptalanban a 16. században. In: Bajáki Rita – Szilágyi Emőke Rita (szerk.): *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*. Budapest, 295–308.
- Varga Szabolcs 2023b: Távol a Balkántól: Horvátország. *Vigilia* (88.) 11. 1014–1020.
- Varga Szabolcs 2024: A török kor emlékezete Horvátországban. *Határtalan Régészet* (9.) 1. 36–40.
- Vitezović, Pavao Ritter 1700: *Croatia rediviva*. Zagrabiae. (RMK II. 2031.)
- Zdravković, Ivan M. 1956: Džamija, minare i tvrđava u Drnišu. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (10.) 1. 190–198.
- Zdravković, Ivan M. 1957: Džamija i česma na Klisu. *Naše starine* (4.) 294–297.
- Žebčević-Matić, Maja 2020: Transformacije običaja Grgureva u svjetlu novih spoznaja. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požezi* (9.) 27–44. <https://doi.org/10.21857/ydkx2cwpk9>